

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2023

Бұл қортындыдан біз енгізетін өзгерістер көп екендігін байқай аламыз. Мүлікке қолжетімділіктің осы анықтамасына сүйене отырып, бағалау барлық бағаланған жылжымайтын мүліктің тек 24 объектіге (0,13%) толық қолжетімді екенін көрсетті. Қалған 19 002 мүлікке (99,87%) кіру мүмкін емес.

Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев нысандардың қолжетімділігіне қатысты қазіргі жағдайды «қолайсыз» деп сипаттады.

«Біз тіпті қол жетімділік шарттарын сақтамағаны үшін әкімшілік жауапкершілікті енгіздік, бірақ қолданыстағы стандарттар барлық жерде бұзылады. Іс жүзінде қозғалу мүмкіндігі шектеулі азаматтардың өз үйлерін тастап, көшеге өздігінен шығуға қарапайым мүмкіндігі әрқашан бола бермейді. Кез келген нысанға қалай жету және оның ішінде қозғалу туралы айтпағанның өзінде. Бұл алаңдатарлық және жол беруге болмайтын жағдайды түбегейлі өзгерту қажет», - деді Мемлекет басшысы 2021 жылғы 25 ақпанда Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің 5-ші отырысында сөйлеген сөзінде.

Қортындылайтын болсақ, еліміздегі мүмкіндігі шектеулі адамдарға көрсетілетін әлеуметтік қызметтерді толығымен нашар деп айта алмаймыз, бірақ та шетелдік тәжірибеге сүйене отырып шешетін сұрақтар да аз емес. Мүмкіндігі шектеулі адамдардың өмір сапасын жақсарту - Қазақстанның экономикасын жақсартуға деген үлкен қадам.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ООН, 2006, «Некоторые факты об инвалидах», Международная конвенция о правах инвалидов: www.un.org/disabilities/convention/pdfs/factsheet.pdf
2. Кусаинова И. Қазақстандағы балалар жылы – формальды көзқарас? [Электрондық ресурс] URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/god-detej-v-kazahstane-formalnyj-podhod#:~:text=%D0%9D%D0%B0%20%20%D0%B8%D1%8E%D0%BB%D1%8F%202022%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0,587%20%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%B9%20%D0%B4%D0%BE%2018%20%D0%BB%D0%B5%D1%82>
3. Мануилова Н. Трудоустройство людей с инвалидностью – роль цифровых навыков. – 13 б.
4. "РГ" рассказывает, как поддерживают инвалидов в разных странах [Электрондық ресурс] URL: <https://rg.ru/2019/04/15/rg-rasskazyvaet-kak-podderzhivaiut-invalidov-v-raznyh-stranah.html>

ӘОЖ 316.72

М.ДУЛАТОВТЫҢ «БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ» РОМАНЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ШЫНДЫҚТЫ КОНСТРУКЦИЯЛАУ

Гульназ Есимханова, Назым Жанибекова, Ұлжалғас Шалхар
nazymzhez@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Әлеуметтану кафедрасы студенттері, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Алмаш Айқынбайқызы

Аннотация. Мақалада П. Бергер мен Т. Лукманның «Шындықты әлеуметтік конструкциялау» еңбегінің негізінде «Бақытсыз Жамал» романы талданды. Романдағы сюжеттен сол уақыттағы қоғам көрінісінен мысалдар келтіріп, әлеуметтік конструктивизм, институттар және олардың қоғамдағы интеграциясы сипатталды. Авторлар қозғаған әлеуметтік конструктивизм теориясы әлеуметтік шындықтар мен мәдени құндылықтардың қалай қалыптасып, сақталатынын зерттеуге мүмкіндік беретіндіктен, қоғамның динамикасы мен оның өзгеруін түсіну үшін маңызды.

Негізгі ұғымдар: әлеуметтік конструктивизм, институционализация, легитимация, интеграция, құрылған шындық, дәстүр.

Кіріспе. Әлеуметтік конструктивизм – Питер Бергер мен Томас Лукманның «Шындықты әлеуметтік конструкциялау» (1966) кітабында дамыған танымның әлеуметтанулық теориясы. Әлеуметтік конструктивизмнің мақсаты – адамдар мен адамдар

топтары өздері қабылдаған шындықты құруға қатысатын жолдарды анықтау. Теория адамдардың институционализацияланатын және дәстүрге айналатын әлеуметтік құбылыстарды құру жолдарын қарастырады.

Әлеуметтік тұрғыдан құрылған шындық – үнемі дамып келе жатқан, динамикалық процесс; шындықты адамдар оның интерпретациясы мен ол туралы білімінің әсерінен қайта шығарады. П.Бергер мен Т.Лукман кез-келген білім, соның ішінде негізгісі, ақылға қонымды негізде шындықты қабылдау ретінде, әлеуметтік қатынастар арқылы жүреді және сақталады деген пікір айтады. Адамдар өзара қарым-қатынас жасағанда, олар мұны олардың шындықты қабылдауы ұқсас деген сенімділікке сүйене отырып жасайды және осы сенімге сәйкес әрекет ете отырып, олардың оны күнделікті өмірдің ақиқаты ретінде қабылдауы тек бекітіледі. Күнделікті білім адамдардың келісімінің жемісі болғандықтан, нәтижесінде кез-келген адам типологиясы, құндылықтар жүйесі және әлеуметтік білім адамдарға объективті шындықтың бөлігі ретінде ұсынылады. Осылайша, шындықты қоғамның өзі жасайды деп айтуға болады.

Әлеуметтік конструктивизм теориясы әлеуметтануда және басқа да ғылыми салаларда өзекті [1] болып қала береді. Оның өзектілігі қоғамның әлем туралы және өзіміз туралы идеяларымызды қалай қалыптастыратынын, сондай-ақ бұл идеялардың әлеуметтік ортада қалай өзгеріп, дами алатынын түсінуге көмектеседі.

Сонымен қатар, әлеуметтік конструктивизм әлеуметтік процестердің біздің стереотиптеріміз бен көзқарастарымызды қалай қалыптастыратынын түсінуге көмектеседі. Бұл теңдік пен әділеттілік үшін күрес контекстінде үлкен маңызға ие. Ол сондай-ақ әлеуметтік шындықтар мен мәдени құндылықтардың қалай қалыптасып, сақталатынын зерттеуге мүмкіндік береді, бұл қоғамның динамикасы мен оның өзгеруін түсіну үшін маңызды.

Осылайша, әлеуметтік конструктивизм теориясы әлі де өзекті және сұранысқа ие және әлеуметтану, психология, антропология және басқалары сияқты әртүрлі ғылыми салаларда әлеуметтік процестер мен адамдардың әлеуметтік ортадағы өзара әрекеттесуін түсіну үшін қолданылады.

Әдеби шығармаларды әлеуметтанулық талдау мен интерпретациялау мақсатымен П.Бергер мен Т.Лукманның «Шындықты әлеуметтік конструкциялау» еңбегінің негізінде Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романына тоқтадық.

Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романына әлеуметтік талдау жасаудың негізгі себебі – Міржақып Дулатов өзінің шығармаларының арқауы ретінде бірінші орынға халық тағдырын қойды. «Бақытсыз Жамал» романы жазушының шығармашылық жолындағы ірі табысы ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетіндегі елеулі көркем туынды болды. «Бақытсыз Жамал» қазақ әдебиетінде көркем прозалық үлгіде жазылған тұңғыш роман еді. Міржақып осы шығармасы арқылы бұдан кейін жазылған Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік», С.Көбеевтің «Қалың мал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» т.б. романдарына жол ашты. Бұлардың бәрі де сол уақыттағы қоғамның негізінде талдау жасадық. Романда қозғалған көшпенді халықтың тұрмыс жағдайы, ер мен әйелдің рөлдері, салт-дәстүр мен дін түсініктерін талдадық.

М.Дулатовтың романын талдаудың теориялық негізі ретінде П.Бергер мен Т.Лукманның «Шындықты әлеуметтік конструкциялау» еңбегінің бөлімдері алынды.

П.Бергер мен Т.Лукман шындықты «құбылыстарға тән қасиет, біздің ерік-жігеріміз бен қалауымыздан тәуелсіз болмыстың болуы», ал білімді «құбылыстардың нақты және нақты белгілері бар екеніне сенімділік» деп анықтайды. Осының негізінде П.Бергер мен Т.Лукман білім әлеуметтануы деп аталатын жеке пәнді бөліп көрсетеді.

П.Бергер мен Т.Лукман кез келген институт «Х типті әрекеттерді Х типті агенттер орындауға тиіс екендігінен басталады» [2] деп есептейді. Барлық институттар тарихтың туындысы және әрқашан тарихилық пен бақылауды болжайды. Әлеуметтік бақылау институттарға олардың өмір сүру фактісі бойынша тән. Институттар белгілі үлгілерді орнату арқылы адамның мінез-құлқын бақылайды. Авторлар: «әлеуметтік әлем, соның

ішінде кеңейіп келе жатқан институционалдық тәртіптің бастаулары – құрылу процесінде болады», – дейді.

Негізгі бөлім. «Шындықты әлеуметтік конструкциялау» П.Бергер мен Т.Лукманның басқа шығармаларынан мәнері мен мазмұны бойынша ерекшеленеді. Олар халыққа және жалпы оқырманға қалай жеткізу керектігін біледі, ал бұл кітап мамандарға арналған болса, онда тірі мысалдармен бірге әлеуметтанулық теорияның іргелі категорияларына философиялық талдаулар кіреді. Кітаптың негізгі тақырыбын былай тұжырымдауға болады: адам әлеуметтік шындықты қалай жасайды және бұл шындық адамды қалай жасайды.

«Шындықтың әлеуметтік конструкциялау» еңбегінде кейбір тараулар «типтеудің» барлық түрлерін жан-жақты сипаттауды ұнататын Т.Лукманның үлкен қатысуымен жазылған, ал социологиялық категорияларды нақты материал бойынша «декодтау» дәлірек айтқанда, П.Бергерге тиесілі [3]. Бірақ еңбек біртұтас тұтастық, ал бірлескен авторлардың бағыт-бағдары мен көзқарастарының айырмашылығы эклектизмге емес, абстрактілі теория мен эмпирикалық білімнің жемісті синтезіне әкеледі.

П.Бергер мен Т.Лукман еңбекте көптегер ұғымдарды қарастырады. Романды «Қоғам объективті шындық ретінде» тарауы арқылы талдадық. Тарауда қозғалған негізгі ұғымдар:

Институционализация – кез келген қатынасты институттарға, яғни белгіленген ережелермен, нормалармен және олардың өзін-өзі реттеуімен қарым-қатынастарды ұйымдастыру формасына айналдыру процесі. Институционализацияның шекаралары сәйкес құрылымдардың жалпылығына байланысты. Институционализацияның кең және тар шекаралары бар. Тиісті құрылымдардың көпшілігі қоғам мүшелерінің жалпыға ортақ болса, шекаралар кең болады, бірақ тек кейбір сәйкес құрылымдар ортақ болса, онда институционализацияның шекаралары тар болады. Институционализация, авторлардың пікірінше, қайтымсыз процесс, өйткені қандай да бір себептермен «институционалданған» әрекеттердің шекарасы азаюы мүмкін; әлеуметтік өмірдің белгілі бір салаларында деинституционализация орын алуы мүмкін. Институтционализация шекараларынан асу, әлеуметтік нормалар мен ережелерге бағынбау ретінде қарастырылады.

Тағы бір ұғым - легитимация (*заңдастыру*). *Заңдастыру* - «түсіндіру» процесі. Оны «екінші ретті» тәртіпті орнатушы ретінде сипаттай аламыз. Ол әртүрлі институционалдық процестерге тән мәндерді біріктіруге қызмет ететін жаңа мәндерді жасайды. Оның функциясы – «бірінші ретті» тәртіп ретінде институттандырылған объективтендірулерді объективті қол жетімді және субъективті ықтимал ету. Біз осы функция арқылы легитимация (заңдастыруды) анықтағанымызбен, әрбір жеке легитимация процесін ынталандыратын нақты себептерге қарамастан, әдетте заңдастырумен айналысатындардың мақсаты қандай да бір түрде «интеграция» болатынын қосу керек.

Интеграция, демек, субъективті ықтималдық мәселесі екі деңгейге қатысты. Біріншіден, институционалдық тәртіп өзінің барлық тұтастығында әртүрлі институционалдық процестердің барлық қатысушылары үшін мағыналы болуы керек. Институционалдық тәртіпті оған қатысатын бірнеше адаммен, бірнеше рөлдерді (ұлының әкесі және әскери қолбасшысы) ойнаумен немесе бір адам кез келген уақытта қатыса алатын бірнеше ішінара институционалдық процестермен байланыстырады.

Екіншіден, институттық тәртіптің әртүрлі сатыларынан дәйекті түрде өтетін адамның бүкіл өмірі субъективті мағыналы болуы керек. Басқаша айтқанда, институттық түрде алдынала анықталған кезеңдерімен жеке өмірбаянға осы өмірбаянның субъективті маңыздылығын беретін мағына берілуі керек.

Институционализацияның бірінші кезеңінде легитимация міндетті емес. Заңдастыру мәселесі институттық тәртіптің объективтілігін жаңа ұрпаққа беру қажет болғанда сөзсіз туындайды.

Осы тұрғыда «Бақытсыз Жамал» романына шолу жасап, романдан Бергер мен Лукманның еңбегіне мысал табуға тырысайық.

Міржақып Дулатов романның басында ауыл көрінісін суреттейді. Шағын көріністі суреттеу арқылы өз заманының тұрмыс-жағдайын, адамдардың психологиясын дәлме-дел

береді. Ауыл адамдарының өзара әңгімелерінен, ауылнай бастаған белсенділердің іс-әрекет, мінез-құлықтарынан жазушы мол сыр ұқтырады.

Дәл осындай абыр-сабыр сәтте ауыл қазағы Сәрсенбайдың әйелі босанып, дүниеге қыз бала келгені туралы қуанышты хабар жетеді. Дүниеге келген бұл сәби романның бас кейіпкері Жамал болатын. Табиғатынан зерек жаратылған Жамал молдадан ескіше, жаңаша оқып, хат таниды. Түрлі хисса-дастандарды көп оқиды. Бірқатарын жатқа да айтатын болады. Сөйтіп елдің көзіне түсіп, қыз айттырам деушілердің назарына ілігеді.

Романда оқиға желісі – суреттелетін ауыл өмірі, әр түрлі әлеуметтік топтар өкілдері арасындағы қарым-қатынастар мен жекелеген адамдар түсінігіндегі қайшылықтар шырмауына түскен Жамал мен Ғалидың мөлдір махаббаты, өз еркіндіктеріне жету жолындағы үмтылысы осы арнада өрбиді. Ақыр аяғында трагедиямен аяқталады.

М. Дулатов бұл оқиғаны кездейсоқ болған бірді-екілі жай ретінде қарамайды. Ғашықтар трагедиясын ол қазақ даласындағы әлеуметтік мәселе дәрежесіне көтереді. Сол арқылы қазақ қыздарының бас еркі, жастардың өз қалауымен өмір сүру қажеттігі туралы ой ұсынады.

Жазушы үшін әйелдің бас бостандығы, өзінің сүйгеніне қосылып, өмір сүруге мүмкіндік алуы ең бір түйінді мәселе болды. Ол әйелдің арынаяққа басатын ескі әдет-ғұрыпқа үзілді-кесілді қарсы шығады.

Міржақып Дулатовтың романындағы Жамал бейнесін сомдаудағы жаңалығы да өзінің осы идеясына негізделеді.

Романдағы Ғали – сол замандағы оқыған, мәдениетті жастарының жиынтық бейнесі. Сырт келбетіне ақылы сай жігіт Ғалидың әрбір іс-әрекетінен, сөйлеген, жазған хаттарынан бұл қасиет айқын аңғарылады.

Ал шығармадағы Байжан бай, оның баласы Жұман, сондай-ақ Жамалдың әкесі Сәрсенбай, үлкен шешесі Қалампыр – ескі психологияның адамдары. Оларға адамгершіліктен гөрі байлық, шен мақтанышы қымбатырақ.

Автор романда кейіпкерлердің әлеуметтенуіне әсер ететін дәстүр мен дін әлеуметтік институттарын байқай аламыз. Жергілікті мәдениет үшін маңызды деп саналатын діни рәсімдер мен нанымдарға мысал келтірейік. Оған кейіпкерлердің қиын уақытта құдайға жүгінуі және оның қалауымен барлығы болатынына сенуі:

Байжан Сәрсенбайға «құдай қосса, құда болайық»; Сәрсенбай қайраттанып:

- Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз, екінші кісіге береміз десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма?; Жамалдың шешесі:

- Жылама балам, бақытсыздығыңнан көр, құдай жазбаған, обалың бізде секілді [4].

Романда дәстүр негізінде қоғамда әртүрлі әлеуметтік рөлдер мен мәртебелердің болуы. Мысалы, бәйбіше мен тоқал рөлдері; ер мен әйел (Жамалға келген әсіресе білім негізінде); үлкенге құрмет. Сонымен қатар, салтқа бірнеше рет суреттелген жиындар мен сол жерлерде орын алған айтыстарды атап өте аламыз:

Бұл тойда отырғандар енді Жамалдың мына сөзіне жігіт не айтар екен деп тегіс тыңдап отырып, «қане, сөйле, мырза!» деген әр жерден дауыс шыға бастады. Әлгі жігіт өзінің бар жатқа үйренген үш ауыз өлеңін бітіріп алып, Жамалдың мына сөзіне муафиқ жауап қайтара алмай ұялғаннан қызарып, манағы өлең үйреткен жігіттерге жалтақ-жалтақ қарай берді. Сол уақытта Жамал көкірегін кернеп, мына өлеңді айтты:

*Азадан сөз қайтпады қарындасқа,
Жігіттен сіздей жауап табылмас па?
Бітсе егер өлең шіркін, бойға қайнап,
Жауапқа сіздей газиз тартылмас та.
Болған соң үйретінді бір-екі ауыз,
Айтуға сізге, азатай, ұнамас та.
Есек пен арғымақты мысал қылып,
Әпендім, білгеніңді бетке баспа.
Пендесі хақ жаратқан емес бірдей,*

*Хан, қара, би, төре мен кәрі-жас та.
Намысы бөріктің бір деген бар,
Білсеңіз, сізге ұят, бұл рас па?
Замандас, жақсы сөзді табиғ деген,
Құрбыға бір себеппен бітсе хаста.
«Бір сырлы, сегіз қырлы» көрінесіз,
Тағы да білгеніңді айтып таста [4].*

Тұтастай алғанда, «Бақытсыз Жамал» романы сол кездегі тарихи-әлеуметтік шындықты шынайы да көркем бейнелеуімен, авторлық идеяның айқындығымен өзінен кейінгі қазақ прозасының өркендеуіне дәстүрлі жол көрсетті, үлгі болды.

Романдағы Ғали мен Жамалдың махаббатын П.Бергер мен Т.Лукманның еңбегіне мысал ретінде келтіруге болады. Бұны институционализацияның шекараларына мысал ретінде көрсетуге болады. Ғалидың Жамалға жолдаған хатынан кейін:

*«Жамал бұл хатты үш-төрт мәрте оқып шығып, бір қызып, бір суып Жұманға барса
ғұмырынша қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қашса не түрлі ұят машақаттар
болып, ақыры нешік болатынына көзі жетпей, аз дағдарып көзінен моншақ-моншақ
жастарды төгіп алды. Біраздан соң тағы да қайраттанып:*

*«Тәуекел, алла басқа салған соң, не де болса көтердім, Ғалимен ғұмырымша қол
ұстасып жүрсем де арманым болмас», – деп ойлады» [4].*

Қазіргі кезде біз үшін қызды зорлықпен тұрмысқа шығару, оны мәжбүрлеу әлеуметтік нормаға сай келмейді. Бірақ, сол заманда бұл іс-әрекет әлеуметтік нормаға сай болды. Сол заман үшін Ғали мен Жамалдың бірге қашып кеткені институционализацияның шекараларынан шығу ретінде саналды. Яғни, легитимацияланған әлеуметтік нормалар мен ережелерге сай келмеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе П.Бергер мен Т.Лукманның пікірінше, динамикалық әлеуметтік шындықты құрудың негізі күнделікті дүниені білу болып табылады. Қоғамды адам өніміне айналдыратын, қоғам объективті шындық ретінде өседі, және адам қоғамның өнімі ретінде қалыптасады, оның қайнар көзі ретінде қарастырады, олар бұл принципті маңызды деп есептейді. Ал, біздің ойымызша, қоғам – өмірдің сан алуан салаларын зерттеп оның қайнар көзін есте сақтау және білім әлеуметтануы саласындағы кез келген теориялық конструкциялардың іргелі қағидаларының бірі ретінде күнделікті өмір туралы білімге сүйену қажеттігін білдіреді.

Әлеуметтік конструктивизм әрқашанда өзгереді. Адамдардың құрған шындығына деген көзқарастың өзгеруінің себебінен әлеуметтік институттар жаңарып отырады. Әлеуметтік конструктивизмді зерттеудің бірден-бір себебі, қоғамның қазіргі құндылықтары, нормалары, олардың қазіргі қолданыстағы дәстүрлерін білу арқылы олардың өзгерісін бақылап, қоғамның өзгерісінің динамикасын көре аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.В.Кабанов. Социальный конструктивизм: сущность, истоки, версии конструктивистского подхода к знанию, 2021
2. П.Бергер, Т.Лукман. Социальное конструирование реальности. трактат по социологии знания. — М.: «Медиум», 1995.
3. Латышева Ж.В. Анализ оснований повседневного знания в теории социального конструирования реальности П. Бергера и Т. Лукмана.
4. Міржақып Дулатов. «Бақытсыз Жамал» романы. 1910